

Zie verzendlijst

Audit Dienst Defensie

Spui 32
MPC 58 B
Postbus 20701
2500 ES Den Haag
www.defensie.nl

Contactpersoon

nota Assurance rapport inzake de Jaarrapportage van het
Project Vervanging F-16 over het jaar 2011

Datum
6 juni 2012

Onze referentie
BS/2012018988 en
AD/12066106

Bijgaand bied ik u aan het ondertekende assurance rapport inzake het project Vervanging F-16 over het jaar 2011. Dit project is door de Tweede Kamer aangemerkt als groot project. Derhalve wordt dit rapport uitgebracht op grond van de door de Tweede Kamer vastgestelde Regeling Grote Projecten.

Bijlage
1

Bij beantwoording datum, onze referentie en betreft vermelden.

Het onderzoek naar het project Vervanging F-16 heeft betrekking op informatie zoals deze is opgenomen in de tiende Jaarrapportage over het project Vervanging F-16 (nr. BS2012017781) van de Minister van Defensie en de Minister van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

In het assurance rapport wordt nader ingegaan op de door ons verrichte werkzaamheden en onze conclusies en bevindingen daaromtrent. Onze opmerkingen over eerdere concepten zijn reeds in de jaarrapportage verwerkt.

Ik verzoek u ons rapport over het project Vervanging F-16 te doen doorgeleiden naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal

DE WND. DIRECTEUR AUDIT DIENST DEFENSIE

Audit Dienst Defensie

Datum

6 juni 2012

Onze referentie

BS/2012018988

AD/12066106

Contactpersoon

verzendinglijst

Aan

De Minister van Defensie
MPC 58 B
Postbus 20701
2500 ES Den Haag

Afschrift aan

De Commandant der Strijdkrachten
MPC 58 B
Postbus 20701
2500 ES Den Haag

De Directeur Defensie Materieel Organisatie
MPC 58 A
Postbus 90822
2509 LV Den Haag

De Hoofddirecteur Financiën & Control
MPC 58 B
Postbus 20701
2500 ES Den Haag

Door tussenkomst

De Secretaris-Generaal
MPC 58 B
Postbus 20701
2500 ES Den Haag

**Assurance rapport bij de
Jaarrapportage project VF16 over het jaar 2011**

Uitgebracht ten behoeve van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal

Peildatum 31 december 2011

Datum 6 juni 2012

Colofon

Auditdienst van het Ministerie van Defensie
Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie

Van der Burchlaan 31
Postbus 20701
2500 ES Den Haag

Nummer

BS/2012018988
AD/12066106

Inhoud

Colofon	3
1 Inleiding	6
2 Controleverklaring van de onafhankelijke accountant	9
2.1 Bevindingen met betrekking tot de Financiële Verantwoording (bijlage 8 van de Jaarrapportage van het project Vervanging F-16 over het jaar 2011)	11
3 Assurance rapport inzake de Jaarrapportage van het project Vervanging F-16 over het jaar 2011	12
3.1 Inleiding	12
3.2 Criteria	12
3.3 Verrichte werkzaamheden	13
3.4 Samenvatting	14
3.4.1 Conclusies	14
3.4.2 Belangrijkste bevindingen	15
3.5 Bevindingen	18
3.5.1 De beheersing en het beheer van het project	18
3.5.2 De kwaliteit en volledigheid van de financiële en niet-financiële informatie	19
3.5.3 Verwervingsvoorbereiding, stuksprijs en exploitatiekosten-budget	21
3.5.4 Toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses	22
3.5.5 Realiteitsgehalte financiering en budgettaire inpasbaarheid	22
3.5.6 Nederlandse projecten	23
3.5.7 Inschakeling Nederlandse industrie	23
Bijlage bij Assurance rapport	25
Financiële verantwoording 2011 project Vervanging F-16	25

1 Inleiding

Opdracht

Het project Vervanging F-16 (PVF-16) is door de Tweede Kamer op 17 juni 1999 als groot project aangewezen. De Vaste Commissie voor Defensie (VCD) van de Tweede Kamer der Staten-Generaal heeft in een brief van 23 september 1999 aangegeven op welke wijze de commissie de Regeling Grote Projecten (RGP) voor dit project wil hanteren. In deze brief worden eisen gesteld aan de in de jaarrapportage op te nemen informatie, de scope van de werkzaamheden en het daaruit voortvloeiend oordeel van de accountants. In oktober 2009 heeft de VCD haar informatiebehoefte herijkt. De voorzitter van de VCD heeft in haar brief van 27 oktober 2009 het ministerie van Defensie hieromtrent geïnformeerd. Met de brief van 12 december 2011 heeft de VCD laten weten dat de sinds 2009 ontvangen informatie over het algemeen voldoet aan hetgeen is gevraagd. In het vervolg dient niet alleen een samenvatting van internationale ontwikkelingen en rapporten in de jaarrapportage, maar ook een analyse en beoordeling van deze ontwikkelingen en rapporten te worden opgenomen.

Wij voeren onderzoek uit naar de specifiek in de RGP genoemde aspecten:

- De beheersing en het beheer van het project.
- De kwaliteit en volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie.

Vanwege het bijzondere en politieke karakter van dit grote project, hebben wij ook de volgende aspecten meegenomen in ons onderzoek:

- De toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses.
- Realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid.

Wij hebben de opdracht tweeledig verdeeld en rapporteren als volgt:

- Een controleverklaring bij de financiële verantwoording, zoals opgenomen in Bijlage 8 van de Jaarrapportage van het project Vervanging F16 over het jaar 2011;
- Een assurance rapport met conclusies en onderliggende bevindingen.

Op verzoek van de Minister van Defensie en met instemming van de Minister van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, wordt de opdracht in de vorm van een joint audit uitgevoerd.

Beschrijving van het object van onderzoek

Wij hebben de jaarrapportage inclusief de in bijlage 8 opgenomen financiële verantwoording van het Project Vervanging F16 over het jaar 2011, die als bijlage bij ons rapport is gevoegd, onderzocht. Deze jaarrapportage is opgesteld onder de verantwoordelijkheid van de Minister van Defensie en de Minister van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie.

Het is onze verantwoordelijkheid om een controleverklaring af te geven en conclusies en bevindingen te formuleren.

Reikwijdte

Betreffende de informatie in de jaarrapportage hebben wij met de volgende beperkingen in ons onderzoek te maken:

- De financiële informatie bestaat uit zowel gerealiseerde als toekomstige (geraamde) exploitatie - en investeringskosten evenals de (geschatte) effecten van de industriële participatie. De geraamde kosten en de toekomstig benodigde budgetten zijn zowel gebaseerd op ramingen van het Amerikaanse ministerie van Defensie als voor wat betreft het nationale gedeelte op de ramingen van de projectorganisatie in Nederland.
- De toekomstgerichte informatie heeft betrekking op een periode tot 2057 (behoudens voor de berekeningen in de Business case) en is gebaseerd op veronderstellingen en schattingen. De werkelijke uitkomsten zullen naar alle waarschijnlijkheid afwijken van de voorspelling, aangezien de veronderstelde gebeurtenissen zich veelal niet zullen voordoen zoals verwacht en de afwijking van materieel belang kan zijn.
- Voor wat betreft de (externe) informatie over (de ontwikkeling van) de JSF en de validatie hiervan zijn de beide departementen en wij in grote mate afhankelijk van hetgeen daaromtrent uit de Verenigde Staten door diverse instanties beschikbaar wordt gesteld.
- Binnen de beide departementen zijn relatief weinig mogelijkheden aanwezig om deze informatie op betrouwbaarheid te toetsen. Veelal wordt deze informatie als een gegeven aangenomen en bezien op de consequenties voor het project in Nederland. De gesloten MoU's bieden de partnerlanden geen ruimte voor een zelfstandig onderzoek naar de juistheid van de kostenramingen en de feitelijke projectbestedingen. Wij kunnen daarom geen oordeel geven over de betrouwbaarheid van de informatie uit de Verenigde Staten.
- Bij tal van lopende en nieuwe projecten binnen Defensie wordt rekening gehouden met het PVF-16. Deze gerelateerde projecten zijn niet in het projectbudget Vervanging F-16 opgenomen. Mede om tegemoet te komen aan de aanbevelingen van de AR is in deze jaarrapportage dieper ingegaan op de gerelateerde projecten. Deze gerelateerde projecten vallen niet onder de projectdefinitie en hebben wij derhalve niet in ons onderzoek betrokken.
- Het JPO maakt geen deel uit van ons onderzoek.
- In de jaarrapportage is een hoofdstuk opgenomen met relevante (inter)nationale rapporten en studies, waarbij per rapport een korte inhoudsbeschrijving is gegeven en een beoordeling. Dit hebben wij marginaal beoordeeld voor zover onze accountantsdeskundigheid reikt.

- In de jaarrapportage wordt veelvuldig verwezen naar aan de Tweede Kamer verstrekte informatie. Wij hebben de inhoud en de juistheid van deze informatieverschaffing aan de Tweede Kamer niet in ons onderzoek betrokken en onze conclusies in dit rapport betreffen dan ook niet deze informatie en brieven tenzij uitdrukkelijk vermeld.
- In de jaarrapportage wordt in Bijlage 6 ingegaan op de prestatie-eisen van de F-35. Wij hebben geen zicht op de volledigheid en juistheid van de inhoud van de bijlage. Zowel door het ontberen van de technische kennis alsmede omdat sommige prestatie-eisen geheim zijn, zodat wij daar geen kennis van hebben genomen.
- Met onze eerdere opmerkingen is in concept versies van de jaarrapportage rekening gehouden.

2 Controleverklaring van de onafhankelijke accountant

Controleverklaring behorende bij de in de jaarrapportage van het PVF-16 over het jaar 2011 in bijlage 8 opgenomen Financiële Verantwoording.

Den Haag, 6 juni 2012

Afgegeven ten behoeve van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Wij hebben de financiële verantwoording van het PVF-16, zoals opgenomen in Bijlage 8 bij de Jaarrapportage 2011 gecontroleerd. Het overzicht is opgesteld door de Ministers van Defensie en van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, in overeenstemming met de vereisten voor financiële verslaggeving, zoals opgenomen in de Comptabiliteitswet en de Regeling Grote Projecten.

Verantwoordelijkheid van de Ministers van Defensie en van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie

De Ministers van Defensie en van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie zijn verantwoordelijk voor het opstellen van deze financiële verantwoording, in overeenstemming met de vereisten voor financiële verslaggeving, zoals opgenomen in de Comptabiliteitswet en de Regeling Grote Projecten. Deze Ministers zijn tevens verantwoordelijk voor de comptabele rechtmatigheid en voor een zodanige interne beheersing als zij noodzakelijk achten om het opstellen van de financiële verantwoording mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fraude of fouten.

Verantwoordelijkheid van de accountant

Onze verantwoordelijkheid is het geven van een oordeel over de financiële verantwoording op basis van onze controle. Wij hebben onze controle verricht in overeenstemming met Nederlands recht, waaronder de Nederlandse controlestandaarden. Dit vereist dat wij voldoen aan de voor ons geldende ethische voorschriften en dat wij onze controle zodanig plannen en uitvoeren dat een redelijke mate van zekerheid wordt verkregen over de juistheid, de volledigheid en de comptabele rechtmatigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële verantwoording.

Een controle omvat het uitvoeren van werkzaamheden ter verkrijging van controle-informatie over de bedragen en de toelichtingen in de financiële verantwoording. De geselecteerde werkzaamheden zijn afhankelijk van de door de accountant toegepaste oordeelsvorming, met inbegrip van het inschatten van de risico's dat de financiële verantwoording een afwijking van materieel belang bevat als gevolg van fraude of fouten.

Bij het maken van deze risico-inschattingen neemt de accountant de interne beheersing in aanmerking die relevant is voor het opmaken van de financiële verantwoording door de Ministers, gericht op het opzetten van controlewerkzaamheden die passend zijn in de omstandigheden.

Deze risico-inschattingen hebben echter niet tot doel een oordeel tot uitdrukking te brengen over de effectiviteit van de interne beheersing van de Ministeries. Een controle omvat tevens het evalueren van de geschiktheid van de gebruikte grondslagen voor financiële verslaggeving en van de redelijkheid van de door de Ministers gemaakte schattingen.

Wij zijn van mening dat de door ons verkregen controle-informatie voldoende en geschikt is om een onderbouwing voor ons oordeel te bieden.

Oordeel

Naar ons oordeel is de financiële verantwoording van het Project Vervanging F16, zoals opgenomen in bijlage 8 bij de Jaarrapportage 2011 in alle van materieel belang zijnde aspecten opgesteld in overeenstemming met de vereisten voor financiële verslaggeving, zoals opgenomen in de Comptabiliteitswet en de Regeling Grote Projecten en is een redelijke mate van zekerheid verkregen over de juistheid, de volledigheid en de comptabele rechtmatigheid van deze financiële verantwoording.

*Auditdienst van het
Ministerie van Defensie*

A. van den Berg RA
programmamanager

*Ministerie van Economische Zaken
Landbouw en Innovatie*

W. Schellekens RA
auditor

2.1

Bevindingen met betrekking tot de Financiële Verantwoording (bijlage 8 van de Jaarrapportage van het project Vervanging F-16 over het jaar 2011)

In de Financiële Verantwoording (bijlage 8) zijn de uitgaven met betrekking tot de doorontwikkeling van de F-35, voortvloeiend uit de besluitvorming rond het PSFD-MoU, terecht opgenomen onder de post bijdrage doorontwikkeling PSFD-fase.

In de Business case is rekening gehouden met voordelen voor de Nederlandse Staat, voortvloeiend uit deelname aan de SDD-fase. Dit betreft ontvangsten van de Nederlandse industrie. Daarnaast kunnen royalty's uit hoofde van verkoop van de F-35 aan niet partnerlanden ontvangen worden.

De gerealiseerde ontvangsten vanuit de Nederlandse industrie zijn verantwoord in de onderhavige Financiële Verantwoording en voor de toekomstige ontvangsten heeft EL&I een extracomptabele vordering opgenomen.

3 Assurance rapport inzake de Jaarrapportage van het project Vervanging F-16 over het jaar 2011

3.1 **Inleiding**

In dit hoofdstuk zijn onze conclusies met de onderliggende bevindingen opgenomen met betrekking tot de volledigheid en kwaliteit van de in de jaarrapportage 2011 opgenomen informatie, de toereikendheid van de beheersing en het beheer van het project, de toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses, het realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid en de overige onderwerpen.

Wij hebben ons onderzoek verricht in overeenstemming met Nederlands recht, waaronder Standaard 3000 "Assurance-opdrachten anders dan opdrachten tot controle en beoordeling van historische financiële informatie" en Standaard 3400 "Onderzoek van toekomstgerichte financiële informatie". Dienovereenkomstig hebben wij ons onderzoek zodanig gepland en uitgevoerd dat een redelijke zekerheid is verkregen voor onze conclusies met betrekking tot de door ons onderzochte punten. Een assurance-opdracht omvat onder meer een onderzoek door middel van deelwaarnemingen van relevante gegevens.

Wij zijn van mening dat de door ons verkregen assurance-informatie voldoende en geschikt is als basis voor onze conclusies.

3.2 **Criteria**

De kwaliteit en de volledigheid van de in de jaarrapportage 2011 opgenomen financiële en niet-financiële informatie is beoordeeld aan de hand van de eisen die hieraan worden gesteld in de RGP en aan de informatiebehoefte van de Tweede Kamer, zoals vastgelegd in de brieven van de VCD van 23 september 1999 en 27 oktober 2009. Met de brief van 12 december 2011 heeft de VCD laten weten dat de sinds 2009 ontvangen informatie over het algemeen voldoet aan hetgeen is gevraagd. In het vervolg dient niet alleen een samenvatting van internationale ontwikkelingen en rapporten in de jaarrapportage, maar ook een analyse en beoordeling van deze ontwikkelingen en rapporten te worden opgenomen.

Ons onderzoek is grotendeels uitgevoerd bij de projectorganisatie van de Ministeries van Defensie en Economische Zaken, Landbouw en Innovatie. Daarbij hebben wij ons onder meer gebaseerd op de volgende bronnen:

- Schriftelijke stukken betreffende de informatievoorziening en correspondentie aan en met de Tweede Kamer.

- Correspondentie en (beleids-) gegevens en de onderliggende (financiële) administraties.
- Verslagen van diverse nationale en internationale overlegfora.
- Interviews met de medewerkers van de projectorganisatie van de ministeries van Defensie en EL&I in Nederland en interviews met de betrokkenen van de Bestuursstaf van Defensie.
- Opgaven van de partijen van de MedeFinancieringsOvereenkomst (MFO) en de bij EL&I bekende andere partijen die JSF contracten hebben gekregen.
- Verantwoordingen van de partijen van de MFO met betrekking tot de gehaalde en betaalde productieomzet over 2010 ten behoeve van de afdracht aan EL&I in 2011.

Met betrekking tot de totstandkoming van de toekomstgerichte financiële informatie en niet-financiële informatie geldt dat de desbetreffende informatie op een ordelijke, controleerbare en deugdelijke wijze tot stand dient te komen. De belangrijkste in dat kader vast te stellen aspecten zijn dat:

- De verantwoordelijkheden en bevoegdheden goed in het totstandkomingproces zijn belegd.
- Het totstandkomingproces achteraf reconstrueerbaar is.
- De informatie die als uitkomst van het totstandkomingproces is opgeleverd, op volledige en juiste wijze in de jaarrapportage is opgenomen.

Verder geldt dat de toekomstgerichte financiële informatie en de niet-financiële informatie niet strijdig mag zijn met andere in de jaarrapportage opgenomen informatie. Waar nodig dient de niet-financiële informatie te zijn voorzien van een duidelijke bronvermelding.

De aandachtspunten voor beide departementen zijn de beheersmaatregelen met betrekking tot de toereikendheid van de projectorganisatie, de relevante interne regelgeving, de kwaliteit van de bestuurlijke informatievoorziening, de werking van de administratieve organisatie, de werking van het systeem van interne controle en het risicomanagement.

3.3

Verrichte werkzaamheden

De volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie

Ter zake van de volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie, zijn wij nagegaan of de volgens artikel 12 van de RGP en de in de brieven van de VCD gestelde (aanvullende) informatiebehoefte, is opgenomen in de jaarrapportage.

Het proces van totstandkoming van de in de jaarrapportage opgenomen toekomstgerichte financiële informatie en de niet-financiële informatie.

Wij zijn nagegaan dat deze informatie in de jaarrapportage ordelijk, controleerbaar en deugdelijk tot stand is gekomen.

Voorts zijn wij nagegaan dat deze informatie niet strijdig is met de historische financiële informatie en de niet-financiële informatie in de jaarrapportage.

De toereikendheid van de beheersing en het beheer van het project

Wij hebben de opzet en werking van het beheer en de beheersing van het project - waaronder de administratieve processen en interne controlemaatregelen - beoordeeld door middel van interviews en de beoordeling van de relevante documentatie ter zake. Wij hebben onder meer aandacht besteed aan de beheersmaatregelen met betrekking tot de planning, de voortgangsbewaking, de budgetbewaking, de interne informatievoorziening en het risicomanagement.

3.4 **Samenvatting**

Overeenkomstig de opdracht formuleren wij hieronder, met inachtneming van de beperkingen als vermeld in hoofdstuk 1, onze conclusies en belangrijkste bevindingen met betrekking tot:

- De beheersing en het beheer van het project.
- De kwaliteit en volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie.
- De toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses.
- Realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid.

3.4.1 *Conclusies*

De opzet en werking van de *beheersing en het beheer van het project* bij beide departementen, waaronder het proces van verzameling van internationale rapporten, waren in 2011 toereikend. Nu het project verder voortschrijdt, doet het gemis aan een geïntegreerde en geautomatiseerde projectadministratie en het ontbreken van Amerikaanse controle-informatie over het programma en de Low Rate Initial Production (LRIP), zich steeds meer gelden. Dergelijke informatie vormt een belangrijk onderdeel van het stelsel van interne beheersingsmaatregelen rondom het project.

Met betrekking tot *de kwaliteit en volledigheid van de in de jaarrapportage opgenomen financiële en niet-financiële informatie* zijn wij van mening dat in de jaarrapportage:

- De onderwerpen zoals genoemd in de RGP zijn opgenomen.

- Het effect van de wijziging van de plandollarkoers (daling van circa 10%) op totaalniveau juist is weergegeven.
- Defensie de geraamde Nederlandse-exploitatiekosten in Tabel 10, als gevolg van het niet volledig overnemen van de JPO-gegevens, beargumenteerd voor € 1,4 miljard lager heeft opgenomen en daardoor uitkomt op € 13,6 miljard. Nadere informatie is bij het JPO opgevraagd.
- Het hoofdstuk "(inter)nationale rapporten en studies" voor zover onze accountantsdeskundigheid reikt, een correcte weergave is van de inhoud van de individuele rapporten. Ons beeld dat deze rapporten (uit o.a. het Pentagon en de GAO) oproepen is van een vliegtuig, dat zich in het beginstadium van het testen bevindt, waarvan het ontwerp nog niet is uitgekristalliseerd en waarop nog de nodige wijzigingen zullen moeten worden aangebracht als gevolg van testuitkomsten. Verder blijkt dat softwareontwikkeling voor zowel het vliegtuig, als voor de vliegtuigondersteuning (ALIS) vertraging ondervindt en daarmee een steeds groter knelpunt wordt.

Met betrekking tot de in de jaarrapportage *toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses* zijn wij van mening dat:

- Het door TNO ontwikkelde en recent geactualiseerd calculatiemodel is door ons beoordeeld en qua systematiek gevalideerd. De opzet van het aangepaste model is bruikbaar voor het bepalen van de financiële consequenties van de verschillende vervangingsscenario's.
- De risicoanalyse de risico's beschrijft, maar dat er niet is aangegeven welke beheersmaatregelen zijn getroffen. Ter vergroting van het inzicht en de beheersing is het gewenst om de risico's op te nemen in een matrix waarin systematisch de kans, de impact en de beheersingsmaatregelen worden benoemd op de aspecten tijd, geld en product.

Met betrekking tot het *realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid* concluderen wij dat, uitgaande van een gemiddelde Nederlandse kale stuksprijs van € 61,5 miljoen (plandollarkoers € 0,75, pp. 2011, exclusief BTW), de reservering van € 4,5 miljard inclusief BTW niet toereikend is om het huidige planningsaantal van 85 stuks te bekostigen.

3.4.2 *Belangrijkste bevindingen*

De beheersing en het beheer van het project

- De kas/verplichtingen begrotingsadministratie (FINAD) is niet (in)gericht op het voeren van een langlopende projectadministratie. Na medio 2010 zijn nauwelijks verdere stappen meer ondernomen. Nu het project verder voortschrijdt, doet het gemis aan een geïntegreerde en geautomatiseerde projectadministratie zich steeds meer gelden.

- In ons vorige assurance rapport meldden wij dat het JPO maandelijks auditrapporten ontvangt van *Defense Contract Management Agency* (DCMA). De Nederlandse vertegenwoordiger in de VS ontvangt deze rapporten niet. Deze situatie is niet veranderd.

De kwaliteit en volledigheid van de opgenomen financiële en niet financiële informatie

- Tijd
  - Als gevolg van het door het Kabinet genomen besluit de verwerving uit te stellen, ontstaat mogelijk een gat tussen de periode dat Nederlands personeel test, wordt getraind en opgeleid (vanaf circa december 2012) en de periode dat daadwerkelijk met toestellen gevlogen kan worden (voorzien instroom 2019). Hierdoor ontstaat een risico van het verlies van opgebouwde kennis en ervaring.
- Geld
  - De exploitatiekosten (Tabel 10) zijn in 2011 gestegen met ruim 20%.
  - Het effect van de wijziging van de plandollarkoers (daling van € 0,83 naar € 0,75, circa 10%) is op totaalniveau weergegeven. Bij een gelijkblijvende plandollarkoers zou sprake zijn van:
    - een raming van de voortgezette verwervingsvoorbereiding van € 8,2 miljard in plaats van de genoemde € 7,5 miljard (Tabel 9).
    - een circa € 1 miljard hogere raming van de exploitatiekosten (Tabel 10).
  - Het JPO heeft specifiek voor de Nederlandse-situatie exploitatiereeksen opgesteld met inachtneming van de kostenramingen van D-CAPE. Deze zijn in de Verenigde Staten door de Under Secretary of Defense als verplichte raming voorgeschreven. Op basis van deze informatie zou conform het TNO calculatiemodel de raming van de exploitatiekosten voor Nederland € 15 miljard (€ 0,75, pp. 2011) zijn. Defensie heeft deze cijfers beargumenteerd niet volledig overgenomen, hetgeen leidt tot een circa € 1,4 miljard lagere raming van € 13,6 miljard (Tabel 10). De verlaging betreft een aanpassing van de post "Modificatie / upgradingskosten" (circa € 1,1 miljard) en de daarbij behorende BTW (circa € 0,2 miljard). Defensie heeft nadere informatie bij het JPO opgevraagd.
  - Het totaaleffect van de gerapporteerde exploitatiekosten van zowel de aanpassing in plandollarkoers, als de aanpassing in de JPO-gegevens is een verlaging van € 2,5 miljard.

Indien dit bedrag meegenomen zou worden in de exploitatiekosten (Tabel 10), zou de totale stijging ruim 40% bedragen.

- In de Tabellen 3 en 4 is de aan de Kamer gemelde actuele kostenraming van de aangeschafte testtoestellen opgenomen van M€ 275 (plandollarkoers € 0,75). Dit bedrag is onderdeel van de begin februari aan de Kamer gemelde kostenraming van M€ 296. In die Kamerbrief (kamerstuk 26 488, nr. 281) is dit laatste bedrag vergeleken met de oorspronkelijke geïndexeerde raming van M€ 301. Hierbij is niet gemeld dat de M€ 301 (voor wat betreft de nog niet aangegane verplichtingen) gebaseerd is op een plandollarkoers € 0,83. Indien dezelfde plandollarkoers (€ 0,75) zou zijn aangehouden als bij de berekening in de Tabellen 3 en 4, zou dit tot een overschrijding hebben geleid.
  - Voor wat betreft inschakeling van de Nederlandse industrie is in de jaarrapportage opgenomen dat Fokker de opdrachtwaarde van vier afgesloten Strategic Agreements raamt op \$ 4 miljard. Binnen EL&I is geen onderbouwing van dit bedrag aanwezig en wij hebben dit bedrag derhalve niet kunnen beoordelen.
- Product
    - In de verslagperiode zijn diverse rapporten beschikbaar gekomen vanuit o.a. het Pentagon en de GAO. Het algemene beeld dat deze rapporten bij ons oproepen is van een vliegtuig, dat zich in het beginstadium van het testen bevindt, waarvan het ontwerp nog niet is uitgekristalliseerd en waarop nog de nodige wijzigingen zullen moeten worden aangebracht als gevolg van testuitkomsten. Zoals de jaarrapportage vermeldt, blijkt dat de software-ontwikkeling voor zowel het vliegtuig als voor de vliegtuigondersteuning (ALIS) vertraging ondervindt en daarmee een steeds groter knelpunt wordt.

De toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses

- Nederland voert onderhandelingen om tot een "Arrangement" te komen inzake de internationale pool van testvliegtuigen. Daarin dienen aspecten geregeld te worden, zoals verrekening kosten, aansprakelijkheden. Dit "Arrangement" dient geregeld te zijn op het moment dat het 1e Nederlandse toestel geleverd wordt.

Realiteitsgehalte van de financiering en de budgettaire inpasbaarheid

- Met de beleidsbrief is het toenmalige projectbudget van € 6,2 miljard (incl. BTW) omgezet in een projectreservering van € 4,5 miljard voor 85 vliegtuigen en opgenomen in het Defensie InvesteringsPlan (DIP).

Ten laste van deze reservering zijn betalingen gedaan tot M€ 261 en is nog een bedrag verplicht van M€ 190, zodat een bedrag resteert van circa € 4 miljard.

Voor de voortgezette verwervingsvoorbereiding berekent Defensie een bedrag van € 7,5 miljard bij een plan-dollarkoers van € 0,75. Omgerekend tegen een plandollarkoers van € 0,83, komt dit overeen met € 8,4 miljard.

3.5 **Bevindingen**

3.5.1 *De beheersing en het beheer van het project*

- Beide controllers (controller DMO en concerncontroller) hebben door het geven van hun paraaf ingestemd met de financiële paragrafen zoals opgenomen in de jaarrapportage. Hiermee wordt invulling gegeven aan het gestelde in de Comptabiliteitswet, Besluit Taak FEZ en de hierop gebaseerde interne Defensie-regelgeving.
- In 2011 is binnen Defensie een audit naar de documentaire informatievoorziening van het PVF-16 uitgevoerd. De documentaire informatievoorziening binnen het project voldoet aan de vigerende wet- en regelgeving. Het archief is goed toegankelijk, in goede en geordende staat. De wijze waarop en de inzet waarmee het archief wordt beheerd is van bijzonder hoog niveau. Bij deze audit is de archivering van financiële bescheiden buiten de scope gehouden. Door onder meer centralisatie van de financiële dienstverlening en digitalisering van factuurstromen binnen Defensie hebben wij Defensie geadviseerd aandacht te schenken aan de fysieke opslag en de bewaartermijnen van financiële bescheiden bij grote projecten.
- Bij onze controlewerkzaamheden op de in 2011 gerealiseerde betalingen en aangegane verplichtingen, hebben wij vastgesteld dat het niveau van administratieve vastlegging stabiliteit heeft getoond.
- Ultimo 2011 hadden voorschotten tot een bedrag van circa M€ 32 verrekend kunnen worden. De tijdige uitvoering van de verificatieplannen, die zijn opgesteld om een tijdige verrekening van voorschotten mogelijk te maken, dient stringenter te worden nageleefd.
- Voor het verkrijgen van Amerikaanse informatie gelden de afspraken in de verschillende MoU's over onder andere de auditactiviteiten van partnerlanden. Dergelijke informatie vormt een belangrijk onderdeel van het stelsel van interne beheersingsmaatregelen. Voor Nederland zijn met name de auditinstanties DCMA en *Defense Contract Audit Agency* (DCAA) van DoD van belang. In ons vorige assurance rapport meldden wij dat het JPO maandelijks auditrapporten ontvangt van DCMA. De Nederlandse vertegenwoordiger in de VS ontvangt deze rapporten niet.

Deze situatie is niet veranderd.

- De DCMA rapporteert over de kwaliteit, kosten en tijdigheid van aan US Government geleverde goederen en diensten.
- De DCAA is verantwoordelijk voor het uitvoeren van contract audits voor het DoD. Hiertoe beoordeelt zij het aankoopproces ten behoeve van alle partners en reviewt zij de facturen met betrekking tot de aanschaf van Defensie-investeringen, waaronder de JSF.
- De DCAA stelt aan het einde van elke LRIP-serie een auditrapport op. Daarin is een overzicht opgenomen van de uiteindelijke gerealiseerde kosten. Hiermee kan Nederland in de toekomst zekerheid verkrijgen over de definitieve prijs van het eerste (en tweede) testtoestel. En kan worden zeker gesteld dat geen (additionele) ontwikkelingskosten uit de SDD-fase in de kostprijs zijn opgenomen.

3.5.2 *De kwaliteit en volledigheid van de financiële- en niet-financiële informatie*

Dimensie Tijd

- Als gevolg van de door het Kabinet genomen besluit de verwerving uit te stellen ontstaat mogelijk een gat tussen de periode dat Nederlands personeel test, wordt getraind en opgeleid (vanaf circa december 2012) en de periode dat daadwerkelijk met toestellen gevlogen kan worden (voorziene instroom 2019). Hierdoor ontstaat een risico van het verlies van opgebouwde kennis en ervaring.
- De Jaarrapportage maakt melding van een vertraging van 4 maanden in de oplevering van de vereiste ALIS Blockversie voor LRIP 2 toestellen. Gezien de verwachte levertijd van het Nederlandse toestel in september 2012, is het nog niet zeker of dan ook de juiste ALIS Blockversie aanwezig is, maar Defensie acht dit een beheersbaar risico.
- In de jaarrapportage is opgenomen dat de productievliegtuigen planmatig vanaf 2019 zullen worden geleverd. De bestelsystematiek via het JPO kent een doorlooptijd van 4 jaar. Als gevolg van de bestelsystematiek, zou dan de bestelling van de Long Lead Items in 2015 en voor de aanschaf voor de F-35 in 2017, moeten plaatsvinden. Zoals Defensie aangeeft is het aannemelijk dat, door de vele wijzingen (naar achteren schuiven) in de bestelreeks van de VS en de deelnemende partnerlanden, de prijzen voor toekomstige F-35's hoger worden dan voorzien, maar Defensie heeft dit al verwerkt in de ramingen.

Dimensie Product

- In de jaarrapportage wordt vermeld dat de aanvankelijk achterblijvende prestatie-eis van het vliegbereik thans wordt gehaald door het aanpassen van het vliegprofiel. Het zodanig aanpassen van het vliegprofiel dat de betreffende prestatie-eis wordt gehaald heeft blijkbaar geen gevolgen voor de Operational Requirements.
- Bijlage 6 van de jaarrapportage gaat in op de prestatie-eisen van de F-35. In de betreffende bijlage zijn geen waarden opgenomen bij de prestatie-eisen, zodat deze bijlage geen nuttige informatie biedt.

Geluid

- De tekst in de jaarrapportage geeft ons geen aanleiding tot het maken van opmerkingen.

ALIS

- De software-ontwikkeling voor zowel het vliegtuig, als voor de vliegtuigondersteuning (ALIS) ondervindt vertraging en is daarmee een steeds groter knelpunt. In de Concurrency Quick Look review, van 29 november 2011, wordt geconcludeerd met betrekking tot ALIS: "Moderate Concurrency Risk - immaturity of ALIS development and data integrity of aircraft configuration information are program-level high sustainment risks which affect ALIS usability in test, training and operations". De GAO stelt in haar testimony van 20 maart 2012 ten aanzien van ALIS het volgende: "ALIS is in limited operations at test and training sites and officials are evaluating proposed solutions. While additional development time and resources may resolve some deficiencies, several requirements are not going to be met given current schedules, according to the JSF test team report". In de jaarrapportage is aangegeven dat het korte termijn risico als "gemiddeld" is gewaardeerd (eerste testtoestel), maar wordt niet ingegaan op het risico en de beheersbaarheid daarvan voor de lange termijn.

Dimensie Geld

- De jaarrapportage maakt melding van de zeer recent bekend geworden kostenstijging als gevolg van boekingsfouten door een subcontractor van de producent. De hoogte en de mogelijke impact op de LRIP 3 en 4 contracten van het eerste en tweede toestel zijn nog onbekend.
- Met de beleidsbrief is het toenmalige projectbudget van € 6,2 miljard incl. BTW omgezet in een projectreservering van € 4,5 miljard en opgenomen in het DIP. Ten laste van deze reservering zijn betalingen gedaan tot M€ 261 en is nog een bedrag verplicht van M€ 190, zodat een bedrag resteert van circa € 4 miljard.
- In de jaarrapportage staat in de Tabellen 3 en 4 dat de huidige raming van de kosten van de 2 testtoestellen M€ 275 bedraagt.

Dit bedrag was onderdeel van de eerder met de Kamer gecommuniceerde raming van M€ 296 (Kamerbrief 26488 nr. 281 dd. 2 februari 2012). Hierin is vermeld dat de genoemde raming van M€ 296 binnen het in 2008 aan de Kamer gemelde bedrag van M€ 275 (pp. 2007 en in pp. 2011 M€ 301,1) zou blijven. Daarbij is echter nagelaten te vermelden dat deze M€ 301,1 (voor wat betreft de niet aangevane verplichting) was berekend tegen een plandollarkoers van € 0,83. Indien dezelfde plandollarkoers (€ 0,75) zou zijn aangehouden als bij de berekening in de Tabellen 3 en 4, zou dit tot een overschrijding hebben geleid.

Uitstap- en uitstelkosten

- Tabel 14 geeft ons aanleiding tot het maken van de volgende opmerkingen:
  - In de jaarrapportage 2010 werd nog rekening gehouden met een mogelijke opbrengst van M€ 106 voor het 1^e testtoestel. In de jaarrapportage 2011 is een opbrengst geraamd van M€ 150 voor beide testtoestellen tezamen.
  - De personeels- en overige projectkosten van zowel Defensie als EL&I maken evenals voorgaande jaren geen deel uit van deze kosten.

3.5.3

Verwervingsvoorbereiding, stuksprijs en exploitatiekosten-budget

- Voor het project is een bedrag gereserveerd van € 4,5 miljard in het Defensie Investerings Plan (DIP) bij een planningsaantal van 85 toestellen met bijbehorende simulatoren, initiële reservedelen, infrastructuur, speciale gereedschappen, meet- en testapparatuur, documentatie, initiële opleidingen, transport en de betaling van BTW en mogelijke invoerrechten.
- De gemiddelde Nederlandse kale stuksprijs was per december 2010 € 59,7 (€ 0,83, pp. 2010, exclusief BTW) (Tabel 12). Op basis van dezelfde plandollarkoers en prijspeil bedraagt deze stuksprijs € 67,7 exclusief BTW. Dit is een stijging van 8 miljoen, zijnde ruim 13%.

De jaarrapportage is gebaseerd op een gewijzigde plandollarkoers en prijspeil, waardoor de gemiddelde Nederlandse kale stuksprijs € 61,5 miljoen (€ 0,75, pp. 2011, exclusief BTW) bedraagt.
- De verwachte exploitatiekosten voor het Amerikaanse JSF-programma vertonen een stijgend beeld. Daarom heeft de Under Secretary of Defense D-CAPE opdracht gegeven om in samenwerking met de Amerikaanse krijgsmacht delen in september 2012 een plan opgesteld te hebben om de instandhoudings- en onderhoudskosten voor de lange termijn te verminderen.
- Er is een spanningsveld ontstaan tussen een terughoudend beleid met betrekking tot de F-35 enerzijds (geen nieuwe verplichtingen aangaan) en de noodzaak voor de operationalisering van de uit de aankoop van de 2 testtoestellen voortvloeiende activiteiten.

- In de Jaarrapportage wordt melding gemaakt van een mogelijke stijging van het BTW percentage naar 21%. Het effect hiervan op de investerings- resp. exploitatiekostenraming, uitgaande van Tabel 9 en 10 in de jaarrapportage, is door ons berekend op M€ 105 en M€ 108.

3.5.4 *Toegepaste calculatiemethoden en risicoanalyses*

- Voor de totstandkoming van de cijfers in de verschillende Tabellen in het financiële hoofdstuk maakt Defensie gebruik van een door Defensie met TNO ontwikkeld calculatiemodel, hetgeen recent geactualiseerd is.
- Wij hebben dit model beoordeeld en qua systematiek gevalideerd. Wij hebben de volgende bevindingen:
  - Het model hanteert 2002 als basisjaar evenals het door JPO verstrekte bilat-sheet. De SAR 2011 (verschenen maart 2012) hanteert 2012 als basisjaar;
  - Het model is (evenals de voorgaande versies) bruikbaar voor het berekenen van het nog niet officieel vastgestelde projectbudget. Omtrent de uitkomsten doen wij geen uitspraken omdat de invoergegevens grotendeels van het JPO afkomstig zijn en door ons niet kunnen worden geverifieerd op betrouwbaarheid. Bovendien hebben de basisgegevens een sterk toekomstgericht karakter.
  - Daar waar het model gebruik maakt van gegevens met betrekking tot de exploitatie van de F-16, zijn deze verouderd.
- In de Jaarrapportage worden risico's slechts beschreven, echter beheersmaatregelen worden, evenals vorig jaar, weinig benoemd. Ter vergroting van het inzicht en de beheersing, adviseren wij de risico's op te nemen in een matrix waarin op systematische wijze de risico's, de kans, de impact en de beheersingsmaatregelen worden benoemd op de aspecten tijd, geld en product.
- NL is betrokken bij de gesprekken om tot een "Arrangement" te komen inzake de internationale pool van testvliegtuigen. Daarin dienen aspecten geregeld te worden, zoals verrekening kosten, aansprakelijkheden. Dit "Arrangement" dient geregeld te zijn op het moment dat het 1^e Nederlandse toestel geleverd wordt.

3.5.5 *Realiteitsgehalte financiering en budgettaire inpasbaarheid*

- De beleidsbrief heeft ertoe geleid dat het toenmalige projectbudget van € 6,2 miljard incl. BTW is omgezet in een projectreservering van € 4,5 miljard. Ten laste van deze reservering zijn reeds betalingen verricht tot een bedrag van M€ 261. Daarnaast moeten nog betalingen worden verricht op grond van reeds aangegane verplichtingen tot een bedrag van M€ 190. Hierdoor resteert er een projectreservering van circa € 4 miljard.

- Het JPO heeft specifiek voor de Nederlandse situatie exploitatiereeksen opgesteld met inachtneming van de kostenramingen van DCAPE. Deze zijn in de Verenigde Staten door de Under Secretary of Defense als verplichte raming voorgeschreven. Op basis van deze informatie zou conform het TNO model de raming van de exploitatiekosten voor Nederland € 15 miljard (€ 0,75, pp. 2011) zijn. Defensie heeft deze cijfers beargumenteerd niet volledig overgenomen, hetgeen leidt tot een circa € 1,4 miljard lagere raming van € 13,6 miljard (Tabel 10). De verlaging betreft een aanpassing van de post "Modificatie / upgradingskosten" (circa € 1,1 miljard) en de daarbij behorende BTW (circa € 0,2 miljard). Nadere informatie is bij het JPO opgevraagd.
- De investeringskosten tot 2020 voor het langer doorvliegen met de F-16 zijn gekwantificeerd op M€ 300. Dit geraamde bedrag is opgenomen in het Defensie Investerings Plan (DIP), maar overeenkomstig de gebruikelijke procedures nog niet officieel toegewezen in een goedgekeurde begroting.

3.5.6 *Nederlandse projecten*

- Nederland heeft, onder een aantal voorwaarden, volgens de bepalingen in het SDD MoU voor Nederlandse projecten M\$ 50 beschikbaar. Uit de jaarrapportage blijkt dat de inspanningen van het samenwerkingsverband van de ministeries van Defensie en EL&I en de Nederlandse industrie tot een positief resultaat hebben geleid. Per september 2013 dient de volledige M\$ 50 verplicht te zijn.

3.5.7 *Inschakeling Nederlandse industrie*

- Het Ministerie van EL&I heeft in 2011 aan een deel van de MFO-ondertekenaars en de bij EL&I bekende free-riders (bedrijven die wel JSF-contracten hebben verworven, maar de MFO niet hebben ondertekend), een opgave gevraagd van de verkregen JSF-contracten ter verificatie van de gerapporteerde JSF-contracten tot en met 31 december 2011.
- In de jaarrapportage is een bedrag van M\$ 972 aan contractwaarde opgenomen. Twee partijen welke de MFO niet ondertekend hebben, hebben geen (vrijwillige) opgave gedaan van de verkregen JSF-contracten. Het Ministerie van EL&I heeft op basis van gegevens van de Amerikaanse opdrachtgevers een bedrag van M\$ 2,7 opgenomen. Wij hebben deze M\$ 2,7 niet geverifieerd.
- In de jaarrapportage zijn de verkregen JSF-contracten (dit betreft zowel SDD als LRIP) opgenomen voor zover deze de officiële status van contract hebben. Wij benadrukken dat in ieder geval een belangrijk deel (M\$ 346 van de M\$ 972) van de genoemde contracten nog niet heeft geleid tot daadwerkelijke orders en omzet. Het gaat hier om toegezegde productieomzet in Memoranda of Understanding (MoU), Memoranda of Agreement (MoA) en Long Term Agreements (LTA), die nog niet is gerealiseerd, maar per LRIP wordt afgeroepen.

- De bij EL&I bekende free-riders hebben JSF-contracten met een waarde van in totaal M\$ 13 binnengehaald in de periode 2002 tot en met 2011.
- In de jaarrapportage is opgenomen dat Fokker de opdrachtwaarde van vier afgesloten Strategic Agreements raamt op \$ 4 miljard. Wij benadrukken dat binnen het Ministerie van EL&I geen onderbouwing van dit bedrag aanwezig is en wij dit derhalve niet hebben gecontroleerd.
- Hoewel het bedrijf, dat in 2008 tot de MFO is toegetreden, zich houdt aan de bepalingen van de MFO. hebben wij nog geen formele toetredingsovereenkomst aangetroffen. Wij adviseren dit alsnog te regelen.
- Zodra de MFO-partijen betaalde productieomzet behalen, dienen deze partijen de Staat een opgave, voorzien van een controleverklaring, te verstrekken over de omvang van deze omzet. Over de door de MFO-partijen gehaalde en betaalde afdrachtplichtige omzet over 2010 is door EL&I in 2011 een bedrag ontvangen van M€ 0,6.
- In 2003 heeft het Ministerie van Economische Zaken na ondertekening van de MFO een extracomptabele vordering opgenomen in de financiële administratie van M€ 372,1, zijnde de destijds geprognosticeerde afdrachten tegen lopende prijzen. De uitgangspunten van deze berekening zijn anders dan de uitgangspunten die ten grondslag liggen aan de finale overeenkomst. De directie FEZ heeft deze extracomptabele vordering aangepast op basis van de herziene omzetprognose van het NIVR en het overeengekomen gemoduleerde afdrachtpercentage naar M€ 279, pp. 2010. Het bedrag van deze vordering zal jaarlijks vanaf medio 2012 worden bijgesteld naar het geldende prijspeil.

*Auditdienst van het
Ministerie van Defensie*

A. van den Berg RA
Programmamanager

*Ministerie van Economische Zaken,
Landbouw en Innovatie*

W. Schellekens RA
Auditor

Bijlage bij assurance rapport

Financiële verantwoording 2011 project Vervanging F-16

Tabel 18 Gerealiseerde ontvangsten (in miljoen €)

Deelfasen	ontvangen t/m 2010	ontvangen in 2011	ontvangen t/m 2011
<i>Concept Demonstration Phase</i>	0,0	0,0	0,0
Ontvangsten uit hoofde van de Medefinancieringsovereenkomst (MFO)	5,0	0,6	5,6
Nederlandse projecten	0,0	0,0	0,0
Voortgezette verwervingsvoorbereiding	0,0	0,0	0,0
Totaal	5,0	0,6	5,6

Tabel 19 Gerealiseerde betalingen (in miljoen €)

Deelfasen	betaald t/m 2010	betaald in 2011	betaald t/m 2011
<i>Concept Demonstration Phase mbt Defensie</i>	10,5	0,0	10,5
CDP mbt Economische Zaken	82,8	0,0	82,8
<i>System Development and Demonstration</i>	785,3	5,8	791,1
Nederlandse projecten	28,7	8,7	37,4
Voortgezette verwervingsvoorbereiding	137,3	124,4	261,7
Bijdrage doorontwikkeling PSFD-fase	4,4	18,5	22,9
Totaal	1049,0	157,4	1.206,4

Tabel 20 Openstaande verplichtingen (in miljoen €)

Deelfasen	openstaand per 311210	aangegaan in 2011	betaald in 2011	openstaand per 311211
<i>System Development and Demonstration</i>	6,9	0,0	5,8	1,1
Nederlandse projecten	8,1	3,6	8,7	3,0
Voortgezette verwervingsvoorbereiding	222,7	88,0	124,4	186,3
Bijdrage doorontwikkeling PSFD-fase	29,0	0,8	18,5	11,3
Totaal	266,7	92,4	157,4	201,7

Tabel 21 Openstaande voorschotten (in miljoen €)

Deelfasen	openstaand per 311210	nieuw in 2011	verrekend in 2011	openstaand per 311211
<i>System Development and Demonstration</i>	37,5	3,8	20,8	20,5
Nederlandse projecten	20,9	8,7	0,0	29,6
Voortgezette verwervingsvoorbereiding	131,8	121,4	3,5	249,7
Bijdrage doorontwikkeling PSFD-fase	4,4	18,5	0,0	22,9
Totaal	194,6	152,4	24,3	322,7

Toelichting bij tabellen 18 t/m 21 (hierbij zijn de tabelnummers aangehouden uit bijlage 8 van de Jaarrapportage van het project Vervanging F-16)

Algemeen

Bovenstaande tabellen geven voor de verschillende fasen van het project inzicht in de gerealiseerde ontvangsten, de gerealiseerde betalingen, de aangegane en openstaande verplichtingen, de verstrekte, verrekende en de openstaande voorschotten naar de stand van begin en ultimo 2011.

Dit overzicht is opgesteld in overeenstemming met de vereisten voor financiële verslaggeving, zoals opgenomen in de Comptabiliteitswet en de Regeling Grote Projecten.

Betalingen

Betalingen in vreemde valuta geschieden tegen dagkoers dan wel termijnvaluta. De verantwoording in de administratie geschiedt tegen de maandkoers van de betreffende maand van betaling. Bij deze boekingsgang ontstaan verschillen tussen de werkelijke koers van betaling en de verantwoorde koers. Deze verschillen kunnen significant zijn.

Verplichtingen

De aangegane en openstaande verplichtingen zijn gewaardeerd tegen plankoers (tot augustus 2011, € 0,83; vanaf augustus 2011, € 0,75) dan wel de termijenkoers indien het risico is afgedekt. Dit gebeurt bij verplichtingen groter dan € 5 miljoen. Bij deze boekingsgang ontstaan verschillen tussen de koers van de aangegane verplichting en de verantwoorde betaling. Voor de PSFD MoU heeft Defensie in 2006 besloten om hierop een uitzondering te maken.

Voorschotten

De meeste betalingen met betrekking tot het project Vervanging F-16 worden als voorschot verstrekt en als zodanig geadministreerd. In tabel 21 is dit gedeelte van de verrichte betalingen weergegeven. Na voltooiing van de desbetreffende werkzaamheden en/of levering van de desbetreffende goederen of diensten worden deze voorschotten administratief verrekend. Hierbij ontstaan geen koersverschillen.

Alle voorschotten van voor 2008 staan tegen de maandkoers van december 2007 gewaardeerd en de voorschotten vanaf 2008 zijn gewaardeerd tegen de op het moment van verstrekking geldende maandkoers. Deze waardering is in overeenstemming met de waardering zoals gehanteerd in de jaarrekening van Defensie over 2011.

Vorderingen

Nederland ontvangt als partner bij de ontwikkeling van de F-35 *royalty's* voor exporttoestellen. Zoals gemeld in het hoofdstuk 'F-35 programma' heeft Israël een FMS-overeenkomst met de Verenigde Staten getekend voor de aanschaf van negentien CTOL-toestellen. De met deze aankoop samenhangende *royalty's* zullen als vordering in de financiële administratie worden vastgelegd. Hiertoe zal te zijner tijd een extra tabel 'openstaande vorderingen' in deze bijlage worden opgenomen.

Bijdrage doorontwikkeling PSFD-fase

De bijdrage aan de doorontwikkeling van de F-35 maakt deel uit van de exploitatiefase van het project. De informatie is in voorgaande jaren in de bijlage 'financiële verantwoording' abusievelijk weggelaten omdat deze verantwoording gericht was op de investeringsfase.